

אוטו דב קולקה

הרהורים על מדע היהדות ואסכולת ירושלים בחקר השואה

דברים לרגל הענקת פרס ארנולד ויז'ניצר למחקר הטוב ביותר בתולדות עם

ישראל

בשנת תשנ"ח

האוניברסיטה העברית בירושלים, 30.11.1999

פרופ' יום-טוב עסיס, ראש המכון למדעי היהדות, חברי ועדת פרס ויז'ניצר, חברי היקר פרופ' ירחמיאל ריצ'י כהן, עמיתי וידידיי, קהל נכבד.

הרשו לי לצטט כאן משפט אחד מתוך מה שאמרתי לפני כשנה, כאשר

הוענק לספר זה פרס הזיכרון על שם יעקב בוכמן ביד ושם:

"עם כל היות ספרי על החברה היהודית והנהגתה בגרמניה הנאצית¹ מחקר מדעי מחמיר, כפי שאני נוהג בכל מחקריי, יהא זה במאה השש עשרה, התשע עשרה או במאה הנוכחית, אני רואה במתן הפרס לספר גם ביטוי להוקרה, מעין אומאז', לאותה יהדות רבת פנים ומרתקת שהייתה הראשונה באירופה לפלס נתיבים אל תוך העידן המודרני, ובאורח טראגי גם הראשונה לחוות את פעמי הקץ ולהתמודד עם סממניו וגזירותיו שכילו לבסוף את יהדות אירופה כולה".

פרס בוכמן ניתן לספר כמחקר על תקופת השואה. פרס ויז'ניצר הוענק לו

כמחקר בהיסטוריה של עם ישראל. אכן, לא יכול היה להיות צירוף והכרה

הולמים יותר לגישתי הקונצפטואלית והמתודולוגית, השואפת לעגן את חקר

התקופה הייחודית הזו ברצף ההיסטוריה היהודית והאוניברסלית. ואין זה מקרה

שתחילת המבוא ההיסטורי בספרי, החוקר ומתעד שש שנות הקיום היהודי תחת

המשטר הנציונל-סוציאליסטי בגרמניה, פותחת בתיאור הרקע ההיסטורי של

תולדות הארגון היהודי העל קהילתי והנהגתו, וסוקר את קיומו ברצף של למעלה

מאלף שנות היסטוריה של ישראל בעמים. נראה לי שהדיון האינטנסיבי והצורב

בשאלת הרציפות או הניתוק בפנומן היסטורי זה תחת השלטון הנציונל-

¹ Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus, Band I. Dokumente zur Geschichte der Reichsvertretung der Deutschen Juden 1933-1939, Tuebingen: Mohr-Siebeck, 1997

סוציאליסטי - כלומר שאלת היותו המשך של ארגון והנהגה מייצגים, או "כלי שרת בידי השלטון הנאצי"- מקבל כאן פרספקטיבה ומשמעות אחרות. ועוד הערה בעניין הפרסים: נדמה לי שקשה להעלות בדמיון צירוף משמעותי ומרגש יותר של מתן פרס ויז'ניצר בשתי שנים סמוכות זו לזו ומעל אותה במה, כמו בטקס זה, שבו הוא ניתן לספרים של ידידי ועמיתי ריצ'י כהן ושלי. אף כי ספרו המפואר הנוכחי עוסק בצירוף דיסציפלינרי חדשני של אמנות וחברה בתולדות היהודים, הרי שמחקריו הבסיסיים הקודמים על ארגונם והנהגתם של יהודי צרפת בתקופת השואה, כולל פרסום מדעי תיעודי חשוב, קרובים מעין כמוהם למה שניסיתי להעלות ביחס ליהודי גרמניה. ויורשה לי להוסיף כאן, שיחד עם הצלע השלישית במחקרים אלה, עבודותיו הקלאסיות של עמיתנו ישראל גוטמן על החברה היהודית והנהגתה בפולין, יצרנו אולי משהו, שרגל יום העיון לכבודו של ישראל גוטמן לפני כשנה ביד ושם ניסיתי להציג, לפחות היפותטית, תחת הכותרת:

"האם קיימת אסכולת ירושלים (מיוחדת) בחקר השואה?"

נראה בעיני שאין במה לגיטימית וראויה יותר להעלאת שאלה זו מבמת המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, בו צמחו ופעלו מייסדיו ומיצגיו הגדולים של זרם חשוב זה, וחדשני בשעתו, של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית. ולמותר אולי להעיר שמשנותיהם היו גם רוויות מתחים פנימיים והכילו חומרי נפץ לכל החפץ לעשות שימוש בהם לעתיד לבוא.

במסגרת הזמן המצומצם מאד שעומד לרשותי בטקס זה אני נוטל לעצמי את הרשות לנסות את הבלתי אפשרי ומקווה שסוגיה זו עוד תזכה לדיון נרחב יותר בפני עצמו.

אולי אין זה מיותר להזכיר לחלק מקהל זה, מי היו הדמויות הבולטות באסכולה זו ומה היו העקרונות המנחים שייחדו את דרכם בהיסטוריוגרפיה היהודית. ביחס לדמויות אזכיר כאן מן הגלריה הרחבה את גרשום שלום, את בן-ציון דינור, יצחק בער; ומדור אחר את שמואל אטינגר, יעקב טלמון ומה שאולי לרבים מכם יישמע פחות מובן - יעקב כ"ץ.²

² אני מסתמך כאן על הגדרותיו והערכותיו הרטרופקטיביות של כ"ץ עצמו, לגבי מכלול יצירתו ההיסטוריו

אמנם, אנשי אסכולה זו נמנעו מלעסוק במישרין בתקופת השואה. היחיד שניסה זאת במישרין כבר ב- 1943 היה דינור, במאמרו המאלף "גלויות וחורבן". אך גם הוא נרתע מכך בשל הבוהק המסנוור, כלשונו, של הלהבות ומעמקי התהומות שכילו את הגלויות לנגד עיניו. במקום זאת הוא בחר לתאר ולפרש מחדש, לאור להבות אלה, את כל תולדות "ישראל בגולה" מן התקופה ההלניסטית עד לסף אותה תקופה גורלית, בקונסטרוקציה היסטורית נועזת - פלשתינוצנטרית רדיקלית.

אבל אנשי אסכולה זו העניקו לנו את העקרונות המנחים שלהם - שאמנם קיבלנו אותם לא כ-Credo, אלא כאתגר, כדי לנסות לבחון וליישם, לאושש או לערער אותם, ומעל לכל להשתמש בכלים המתודולוגיים שיצרו לגבי תקופות קודמות גם לגבי התקופה הייחודית שהיה עלינו לחקור; ומעבר לכך: כדי לנסות לשלבה ברצף של אותה ההיסטוריה או להפקיע אותה מרצף זה, אך לא בהצהרה על כך א-פריורי, אלא על בסיס של מחקר אמפירי.

דבר אחד ייחד את אנשי האסכולה של ירושלים: תפיסתם הלאומית המעמיקה, אם תרצו אידיאולוגיה ואמונה ציונית (או אם תרצו סוג של משיחיות חילונית), וכן אמונתם שהקמת המרכז למדע היהדות בארץ ישראל המתחדשת תשחרר אותו מן התלות במוסדות התיאולוגיים של הזרמים הדתיים השונים ביהדות הגולה ומהשתעבדותו האפולוגטית לצורכיהם. אבל, כפי ששלום עצמו כתב במאמרו הנוקב והמכאיב ב-1944 - "הרהורים על חכמת ישראל" (אני מצטט): "באנו למרוד ונמצאנו ממשיכים". כלומר - ממשיכים בשעבוד חדש של מדע היהדות לאידיאולוגיה של המרד הציוני שהתמסד.

אבל שלום, וכן דינור - ולא ברור מי שהשפיע כאן תחילה על מי - העלו גם

פרצפציה מקורית רבת עצמה של ראיית הזמן החדש בתולדות ישראל כמשבר

Deutschen Juden 1933-1939, Tuebingen: Mohr-Siebeck, 1997, גרפית, במאמרו מתחילת שנות ה-90, אותו הגדיר באוזניי זמן קצר לפני פרסומו כ- Katz versus Katz (כלומר כ"ץ נגד כ"ץ). כוונתי למאמר שראה אור עד עתה רק בגרמנית ובאנגלית (ובשל ההתנשאות הבלתי מובנת וחוסר הרגישות של אנשי מערכת "ציון" דאז לא יצא בתרגום לעברית):

“Zur jüdischen Sozialgeschichte. Epochale und überepochale Geschichtsschreibung“, *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 20 429-436 (1991) ; “On Jewish Social History. Epochal and Supra-epochal Historiography”, *Jewish History* 7 (1993) 89-97.

עמוק: ראשית הזמן החדש בהיסטוריה היהודית, לפי תפיסתם, לא באה בהשפעתם של גורמים היסטוריים חיצוניים כהשכלה, אקולטורציה ואמנציפציה - אלא כתפנית מנפצת אימננטית של ההיסטוריה היהודית - במשבר השבתאות והשלכותיו. (כך שלום במאמרו "מצווה הבאה בעבירה", וביתר שאת בשני הכרכים של "שבתאי צבי" המונומנטלי שלו, וכך דינור במאמריו בכרך "במפנה הדורות").

ואמנם שניהם העלו בתוך הפרצפציה שלהם של העידן המודרני כמשבר אימננטי, וכמובן גם חיצוני, גם את בשורת הגאולה, היינו ציווי "העלייה בחומה" במשיחיות הפוליטית החילונית - הציונית. וקו זה, כמדומני, אופייני ומשותף לכל אנשי אסכולת ירושלים.

אני בטוח שאפשר להביא השגות רבות לאינטרפרטציות אלה שהעליתי, ואני אשמח כמובן לדון בהן במסגרת אחרת. אבל התכלית שלמענה הבאתי את התחום האידיאולוגי במשנתם של אנשי אסכולת ירושלים הקלאסית היא אחת, והיא פרדוקסלית: העליתי את התחום הזה כי פשוט אי-אפשר בלעדיו כאשר דנים על אסכולה זו, אבל - וכאן הנקודה המכרעת - בעת שגיבשנו, כך אני מאמין, ישראל גוטמן, ריצ'י כהן ואני, במחצית השניה של שנות ה-70 את מה שאולי ניתן לכנות אסכולת ירושלים החדשה, או פשוט יותר אסכולת ירושלים בחקר השואה, הממד הזה - המטען האידיאולוגי שקיבלנו ממורינו - נשאר מחוץ לתחום. פשוטו כמשמעו!

מה אם כן קיבלנו, יישמנו והמשכנו, עד כדי כך שאני מעז להציג כאן כהמשך והתחדשות של אותה אסכולה לגבי נושא, שכאמור מיצגיה נמנעו מלעסוק בו במישרין במחקריהם: השואה?
שתי נקודות אקסיומטיות נוסחו כעקרונות יסוד באסכולת ירושלים לגבי מכלול ההיסטוריה של היהודים:

אחדותן ורציפותן של תולדות ישראל, (ואני מוסיף: בחלל ובזמן של ההיסטוריה). אחדותן - למקומות התרחשותן של תולדות ישראל בתבל כולה, ורציפותן - לתקופותיה של ההיסטוריה בת למעלה משלושת אלפים השנים.

וכאן יש להוסיף מושג חשוב נוסף: כל זה חל - אולי כמשנתו

ההיסטוריוסופית של היגל ושל מניחי היסודות למדע היהדות שהיו תלמידיו - כל זה חל בראש וראשונה לגבי תודעתם ההיסטורית ותודעת זהותם של היהודים, למקומותיהם ולתקופותיהם.

מבחינה מתודולוגית - וגם זה קיבלה ויישמה בצורה נועזת אסכולת ירושלים ממייסדי מדע היהדות בשליש הראשון של המאה ה-19 - הייתה זו התביעה לחקר ההיסטוריה של היהודים בטוטליות היבטיה, החיצוניים והפנימיים, וכמובן לכל תקופותיה.

ודי אם אזכיר כאן את תכניתו הקונצפטואלית והמתודולוגית הכבירה של צונץ במאמריו הנודעים מ-1818 ו-1823 והתייחסותו המפורשת אליהם של גרשום שלום במאמרו הנ"ל מתש"ד כאלפא ואומגה של השאיפות הצרופות של מדע היהדות במציאות המדעית המתחדשת בארץ ישראל. (להזכירכם - כוונת צונץ וחבריו הייתה לחקר טוטלי, בלא פניות, של כל ההיבטים ההיסטוריים של קיומם, יצירתם וזיקת הגומלין של היהודים לסביבתם - בקיצור כל מה שהמושג טוטליות של ההיסטוריה של ציוויליזציה - אם לדבר בלשון מורו האנגלי של צונץ בקל (Buckle) - כולל).

מבחינתנו - ואני מדבר על קבוצת מורים ותלמידים בשנות ה-70 וגישתם

לחקר השואה - מבחינתנו פירוש הדבר היה לחקור בו זמנית, או במקביל

1. את ההיבטים האידיאולוגיים והפוליטיים השלטוניים שקבעו את גורל

היהודים, וכמובן את גורם האנטישמיות בפרספקטיבה ההיסטורית

והאקטואלית;

2. את יחס הסביבה החברתית, על מרכיביה השונים, ליהודים - לפני, בזמן,

ואולי גם אחרי תקופת השלטון הנאצי;

3. את החברה היהודית עצמה - ארגונה, מוסדותיה והנהגתה, על מגוון הזרמים

הדתיים והפוליטיים שלה, תחומי פעילותה ויצירתה - וכמובן יחסה לשלטון

ולחברה הסובבת. אבל ברקע כל זה עמדה תמיד שאלת תודעתה העצמית,

הקבועה והמשתנה בסיטואציות משתנות, תודעת זהותה של החברה היהודית

ושל הפרט בתוכה, על כל מגוון הזהויות היהודיות והפרצפציות היהודיות של אותה תקופה.

אבל כאן הקדמתי בעצם את המאחר למוקדם - ולא סיפרתי עדיין את סיפור לידתה - עם סימן שאלה כמובן - של "אסכולת ירושלים (החדשה) בחקר השואה".

ומעשה שהיה כך היה:

במחצית השניה של שנות ה-70 התכנסנו, שלושה מורים: ישראל גוטמן, ריצ'י כהן ואני, כמדומני ביזמתי, אבל גם בהשראת סמינריוני הבית המרתקים של מורים ותלמידים בביתו של פרופסור שמואל אטינגר המנוח, ותכננו סדרה רב שנתית של סמינריונים, גם כן של מורים ותלמידי-מחקר בעיקר, על הנושא: חקר תולדות היהודים תחת המשטר הנציונל-סוציאליסטי באירופה.

קו מנחה אחד שלנו היה דיון משווה באותה פרספקטיבה שהזכרתי ביחס לאסכולת ירושלים: אחדותן של תולדות ישראל - כאן ביחס לתקופת השואה. אני ותלמידי המחקר שלי פתחנו את הדיונים על גרמניה ואירופה המרכזית, ריצ'י ותלמידיו על צרפת ואירופה המערבית וישראל, על תלמידיו הרבים, על התחום החשוב ביותר מבחינות רבות - פולין ואירופה המזרחית.

במסגרת זו בחנו את הנושאים והתחומים כשלנגד עינינו הייתה תמיד

הפרספקטיבה ההיסטורית ביחס לכל הנושאים שדנו בהם.

כאן הוצג גם אותו הפן המתודולוגי המנחה שקיבלנו מן האסכולה של

ירושלים מידי מורינו: בחינת המציאות ההיסטורית בטוטאליות גילוייה - במקרה שלנו בתחומי האידיאולוגיה והמדיניות של השלטון ויחס החברה הסובבת, והחברה היהודית עצמה.

שני העקרונות הראשונים - אחדותן ורציפותן של תולדות ישראל -

שבאסכולת ירושלים המקורית הועמדו כאקסיומה נבחנו על ידינו במחקר ודיון משווה: הוריזונטלי - בשטח; וורטיקלי - בזמן. ולמרות שדווקא לגבי תקופה זו גורלם המשותף הנחרץ של היהודים, בפועל או בכוח, בולט יותר מאשר בכל תקופה אחרת של תולדות ישראל בעמים, מצאנו הרבה דומה ושונה, מאחד ומפריד, במקומות שונים ובפרספקטיבות היסטוריות שונות. מה שניתן לנו

כהנחה אקסיומטית, דטרמיניסטית כמעט, הפך בעבודתנו לנקודת מוצא חשובה ופורייה למחקר ביקורתי משווה.

ובאשר לגישה המתודולוגית של חובת חקר מכלול ההיבטים והתחומים

ההיסטוריים, שמקורה כאמור במדע ההיסטורי המודרני של המאה ה-19 ושנשתרשה במחקר והוראה של ההיסטוריה באוניברסיטה העברית לגבי תקופות אחרות, יישמנו אותה מעבר לגבולות הזמן ההיסטורי שתחמו לעצמם מורינו (שכאמור נמנעו לעסוק בשואה). אבל דווקא בשל זיקתנו לאסכולת ירושלים הקלאסית, שונים מחקרנו מהותית גם ממחקריהם של עמיתינו חוקרי הנאציזם והשואה בארצות אחרות, שתחמו את עצמם רק לממד האידיאולוגי והפוליטי של חקר רדיפת היהודים והשמדתם.

לסיכום:

1. מורינו - נציגי אסכולת ירושלים הקלאסית - לא עסקו במישרין בחקר תקופת השואה והוראתה, ואפשר אף לומר שנרתעו מלעבור את הסף של תחילתה (פרט אולי ליעקב טלמון, בהיבט אחד, אך גם זה בצורה אימפרסיוניסטית מאד, אם כי בשעתו מרשימה למדי). אך הם הקנו לנו גישות קונצפטואליות וכלים מתודולוגיים, שבאמצעותם ניתן היה לבדוק תקופה ייחודית זו כמו כל תקופה היסטורית אחרת. אנו עשינו זאת בלא המטען האידיאולוגי שייחד את תפיסותיהם ומסריהם הלאומיים (הרדיקליים). מכאן שמחקרנו נשאו אופי פתוח, open ended, בכל כוון.
2. וביחס למקומה של השואה בזיכרון ההיסטורי, ברטוריקה הציבורית ובויכוחי ההיסטוריונים השונים: הייחודי של תקופה זו ושל פנומן הנציונל-סוציאליזם ו"הפתרון הסופי" - היכן שישנו ואם ישנו, ואני סבור שאכן ישנו - אינו נקבע בהצהרה עליו א-פריורי אלא בדרך של מחקר שיטתי משווה, תוך שילובו בהיסטוריה ולא בדרך של הפקעתו ממנה.
3. סמינריונים משותפים אלה של מורים ותלמידים מחוגים שונים נמשכו לפחות שלוש שנים ואחריהן בא עוד סמינריון משותף עם ישראל גוטמן על ההיסטוריוגרפיה של השואה.

4. השפעתם של אותם הסמינריונים ושל הגישה שאני מכנה כאן באופן ניסיוני "אסכולת ירושלים בחקר השואה", או "אסכולת ירושלים החדשה", פעלה לדעתי בכמה מישורים. בכתיבה ופרסום עבודות הגמר והדוקטור של תלמידינו, ובהן כמה חשובות למדי. בהוראה ומחקר של תלמידינו לשעבר המשמשים כיום כמורים באוניברסיטאות שונות בארץ ובחוגי הוראה שונים. ואף בדרך של השפעה עקיפה על מורים עמיתים, כגון, אם מותר לי לשער כך, השפעת עבודה משותפת של ישראל גוטמן עם שותפו הקרוב, יהודה באואר, בחוג ליהדות זמננו, על דרכו בהוראת השואה, והשפעת הדו-שיח המדעי האינטנסיבי ביני ובין שאול פרידלנדר על עבודתו המדעית.

5. השוני הבולט ביותר של מחקרינו - באופיים הכולל ובתחומים מרכזיים מסוימים - הוא ביחס לחקר הנציונל-סוציאליזם ו"הפתרון הסופי", או אם נרצה, בחקר השואה, המתנהל מחוץ לישראל. כאן נשאר עדיין המחקר כמעט בלעדית חד-ממדי, כחקר האידיאולוגיה הנציונל-סוציאליסטית והמדיניות האנטי-יהודית של המשטר, והטיפול בהיסטוריה של היהודים הוא מתוך ראייתם כבאובייקט בלבד: תיעוד וחקר אפלייתם, רדיפתם, גירושיהם והשמדתם. וכבר עמדתי על כך, בין השאר בדו-שיח עם עמיתינו הגרמנים, בין בכתב במאמרי ב- *Historische Zeitschrift*, ובין בשיח ההיסטוריונים הישראליים והגרמנים שהתקיים בפברואר בשנה זו ביד ושם.

6. כפי שכבר הצהרתי בתחילת דבריי בנושא זה, אני מודע לפרובוקטיביות המורכבת שלו ולבעייתיות הפוטנציאלית של התזות, האבחנות והאמירות שהעליתי כאן, ושאוּלֵי יעסיקו אותנו עוד במסגרות אחרות. אתכם הסליחה על שנטלתי לעצמי את הרשות להעלות אותם במסגרת חגיגית זו.